

СВАКОДНЕВНА КУЛТУРА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ПЕРИОДУ У СРБИЈИ И БУГАРСКОЈ

БАЛКАНСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА И ЕВРОПСКА ИНТЕГРАЦИЈА

Зборник
Етнографског института САНУ
22

ISBN 86-7587-036-1

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

Collection of Papers, Volume 22

Everyday Culture in Post-Socialist Period

Editor in chief:

Dragana Radojčić

Editor:

Zorica Divac

Editorial board:

Gojko Subotić, Radost Ivanova, Milica Bakić-Hayden, Marina Martinova,
Natalija Puškareva, Elena Uzeneva, Elephterios Alexakis, Peter Slavkovsky,
Sofija Miloradović, Bojan Žikić, Jelena Čvorović,
Mladena Prelić, Ljiljana Gavrilović

Secretary:

Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Dimitrije Stefanović and
associate member of the SASA Vojislav Stanovčić, at VIII meeting of the
Department of Social Sciences SASA, on October 10, 2006.

BELGRADE 2006

ISBN 86-7587-036-1

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

Зборник 22

Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Уредник:

Зорица Дивац

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Радост Иванова, Милица Бакић-Хајден, Марина Мартинова,
Наталија Пушкарева, Елена Узенева, Елефтериос Алексакис, Петер Славковски,
Софија Милорадовић, Бојан Жикић, Јелена Чворовић, Младена Прелић,
Љиљана Гавриловић

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на VIII седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 10. октобра 2006. године на основу реферата академика Димитрија
Стефановића и дописног члана САНУ Војислава Становчића

БЕОГРАД 2006

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35/III, Београд, тел. 011-2636-804
eisanu@sanu.ac.yu
www.etno-institut.co.yu

Рецензенти:
академик Димитрије Стефановић и
дописни члан САНУ Војислав Становчић

Лектор:
Софија Милорадовић

Превод:
Биљана Сикимић, Петко Христов, Јелена Чворовић,
Сања Златановић и Катарина Црњански

Коректор:
Марија Ђокић

Техничка припрема, корице:
Љиљана Гавриловић

Штампа:
Академска издања
Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије

Део радова у овом Зборнику резултат је рада на пројектима:

Србија између традиционализма и модернизације – етнoлошка и антрополошка проучавања културних процеса (бр. 147020), Антрополошко испитивање комуникације у савременој Србији (бр. 147021) и Етницитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори (бр. 147023), које у целини финансира МНЗЖС РС.

Садржај Summary

Уводна реч	11
Introduction	13
<i>Радост Иванова</i> (Софија), Фактори на промяната във всекидневния живот българите днес	15
<i>Радост Иванова</i> , Фактори промене у свакодневном животу Бугара данас	26
<i>Radost Ivanova</i> , Factors of the Change in the Daily Life of the Bulgarians Today	26
<i>Младена Прелић</i> (Београд), Србија у Европи? Митови и реалност на почетку XXI века	29
<i>Младена Прелић</i> , Србија в Европа? Митове и реалности в началото на XXI век	48
<i>Mladena Prelić</i> , A step Forward or a Step Backward En Route for Europe: Serbia in Searching for the European Identity in the Beginning of 21 st Century	49
<i>Горан Башић</i> (Београд), Принципи комунитаризма и либерализма у организацији мултиетничких постсоцијалистичких друштва у југоисточној Европи	51
<i>Горан Башић</i> , Принципите на комунитаризъм и либерализъм в организацията на мултиетническите постсоциалистически общества в Югоизточна Европа	73
<i>Goran Bašić</i> , The Principles of Liberalism and General Welfare in Organization of Multiethnic Post-Socialist Societies	74
<i>Марина Мартинова</i> (Москва), Утицај миграционих процеса на свакодневну културу Московљана	75
<i>Марина Мартинова</i> , Влиянието на миграционните процеси върху всекидневната култура на московчаните	86
<i>Marina Martinova</i> , The Influence of Recent Migration Processes on Moscow Everyday Culture	87
<i>Наталья Пушкарева</i> (Москва), Современное состояние и предмет „истории повседневности“ и ее отличие от этнографических исследований быта	89
<i>Наталија Пушкарева</i> , Савремено стање и предмет „историје свакодневног“ за разлику од етнографских проучавања начина живота	95

<i>Наталија Пушкарџова</i> , Съвременно състояние и предмет на “историята на всекидневието” и нейната различност от етнографските изследвания на бита	96
<i>Natalia Pushkareva</i> , Anthropology of Everyday Life and Ethnographic Research of the Everyday: Differences and Similarities	97
<i>Мирослава Малешевић</i> (Београд), Православље као срж „националног бића“ посткомунистичке Србије	99
<i>Мирослава Малешевић</i> , Православието като сърцевина на „националното битие“ на посткомунистическа Србија	119
<i>Miroslava Malešević</i> , Christian Orthodox Religion Affiliation as a Core of National Being in Post-Communist Serbia	119
<i>Милина Ивановић-Баришић</i> (Београд), Традиционална религијска пракса у светлу ревитализације православља деведесетих година 20. века	123
<i>Милина Ивановић-Баришић</i> , Традиционната религиозна практика в светлината на ревитализацијата на православието през деветдесетте години на XX век	132
<i>Milina Ivanović-Barišić</i> , Traditional Religious Practice in the Light of Revival of the Orthodoxy in 1990.	133
<i>Драгана Радојичић</i> (Београд), Конкурси од „читуље“ до „рекламе“	135
<i>Драгана Радојичић</i> , Конкурсите од „поменници“ до „реклама“	147
<i>Dragana Radojčić</i> , Job Openings: from Obituaries to Advertising	148
<i>Зорица Дивац</i> (Београд), У потрази за професијом – млади у транзицији	151
<i>Зорица Дивац</i> , В търсене на професия – младите и прехода	158
<i>Zorica Divac</i> , In Search for Occupation – Serbian Youth in Transition	159
<i>Иванка Петрова</i> (София), Доверие на работното място през постсоциализма	161
<i>Иванка Петрова</i> , Поверење на радном месту током постсоцијализма	170
<i>Ivanka Petrova</i> , Trust on the Work Place Through the Post-Socialism	171
<i>Ана Лулева</i> (София), Памет и забрава за социализма в биографичните разкази	173
<i>Ана Лулева</i> , Памћење и заборав социјализма у биографским причама	184
<i>Ana Luleva</i> , Memory of the Communism and Auto/biographical Narration	184
<i>Мирослава Лукић-Крстановић</i> (Београд), Политика трубаства – фолклор у простору националне моћи	187

<i>Мирослава Лукич-Кръстанович</i> , Политиката на групите за духовна музика – фолклор в пространството на националната мощ	203
<i>Miroslava Lukić-Krstanović</i> , Trumpet Politics: Folklore in the Space of National Power	203
<i>Љиљана Гавриловић</i> (Београд), Право на раѓање и идеја родне равноправности	207
<i>Лиљана Гаврилович</i> , Правото на раждане и идеята за полова (gender) равноправност – от традицията до прехода	221
<i>Ljiljana Gavrilović</i> , A Right to Give Birth: Idea of Gender Equality from Tradition to Transition	222
<i>Соња Ризоска Јовановска</i> (Прилеп/Скопје), Положбата на жените во Република Македонија во постсоциалистичкиот период	225
<i>Соња Ризоска Јовановска</i> , Положај жене у Македонији у постсоцијалистичком периоду	235
<i>Соня Ризоска-Йовановска</i> , Положението на жените в Македония през постсоциалистическия период	237
<i>Sonja Rizoska Jovanovska</i> , The Position of the Woman in R. Macedonia in the Post Socialistic Period	237
<i>Светла Богданова</i> (София), Положението на децата в семействата на безработни	239
<i>Светла Богданова</i> , Положај деца у породицама незапослених	251
<i>Svetla Bogdanova</i> , The Situation of the Children in Families of Unemployed	252
<i>Александра Павићевић</i> (Београд), „Слобода од родителџа“ – Живот савремене омладине у Србији у светлу процеса демократизације друштва	255
<i>Александра Павичевич</i> , „Свобода“ от родителите – Животът на съвременната младеж в Сърбия в светлината на процесите на демократизация на обществото	265
<i>Aleksandra Pavićević</i> , „Liberation“ from Parents: the Contemporary Serbian Youths in Process of the Society Democratization	266
<i>Јадранка Ђорђевић</i> (Београд), Интернет комуникација и брачно посредовање	267
<i>Јадранка Ђорџевич</i> , Интернет-общуване и брачно посредничество	276
<i>Jadranka Djordjević</i> , Virtual Matchmaking	277
<i>Драгана Антонијевић</i> (Београд), Антрополошки приступ модерним облицима фолклорне комуникације: графити и формулативне SMS и имејл поруке	279

<i>Драгана Антониевич</i> , Антропологично въведение към модерните форми на фолклорната комуникация: графити, стандартизирани sms-сообщения и електронни послания	295
<i>Dragana Antonijević</i> , Anthropological Approach to Modern Forms of Folklore Communication: Graffiti, Formative SMS and E-mail Messages	296
<i>Бојан Жикић</i> (Београд), Антрополошка анализа HIV-вулнерабилности и ризичног понашања у Београду	299
<i>Боян Жикич</i> , Антропологичен анализ на уязвимостта от заразяване със СПИН и на рисковото поведение в Белград	313
<i>Bojan Žikić</i> , An Anthropological Analysis of HIV/HCV: Vulnerability and Risky Behavior in Belgrade	313
<i>Љубинко Раденковић</i> (Београд), Додир са светим у народном хришћанству	315
<i>Любинко Раденкович</i> , Докосването до светостта в народното християнство	325
<i>Ljubinko Radenković</i> , In Touch with Holiness: Folk Christianity	326
<i>Станка Янева</i> (София), Сувенирите: инвестиция в спомена	329
<i>Станка Јанева</i> , Сувенири: инвестиција у успомене	343
<i>Stanka Yaneva</i> , The Souvenirs: An Investment in the Memory	343
<i>Zuzana Profantová</i> (Bratislava), Naratívna každodennst' v kontexte historických zlomov v Česku/a/Slovensku	345
<i>Зузана Профантова</i> , Наративна свакодневица у контексту историјских преврата у Чешкој (и) Словачкој	352
<i>Зузана Профантова</i> , Наративното всекидневие в контекста на историческите превратности в Чехия (и) Словакия	353
<i>Zuzana Profantova</i> , Everyday narratives in the context of historical changes in Czech (and) Slovak Republic	354
<i>Сања Златановић</i> (Београд), Пут до Токија: етнонационализам у Врању од 1999. године	357
<i>Саня Златанович</i> , Път до Токио: етнонационализмът във Враня през 1999 година	369
<i>Sanja Zlatanović</i> , A Trip to Tokyo: Ethno-Nationalism in Vranje Since 1999	370
<i>Галин Георгиев</i> (София), За опазването, показването и преживяването на фолклора	371
<i>Галин Георгиев</i> , О очувању, показивању и преживљавању фолклора	388

<i>Galin Georgiev</i> , About the Preservation, Presentation and Living of the Folklore	389
<i>Иван Борђевић</i> (Београд), Трансформација „социјалистичких“ празника у транзиционој Србији	391
<i>Иван Джорджевич</i> , Трансформација на „социјалистическите“ празници в Србија през преходни период	403
<i>Ivan Đorđević</i> , Transformation of „Socialist“ Holidays in Transitional Serbia	404
<i>Дарја Василева</i> (София), Некролозите в постсоцијалистическата преса: преход од традиција към модерност	407
<i>Дарја Василева</i> , Некролози у постсоцијалистичкој штампи: од традиције до модерности	427
<i>Darja Vasileva</i> , The Obituaries in the Post-Socialist Press. Transition from a Tradition to Modernity	427
<i>Ласта Бановић</i> (Београд), Схватање смрти у савременим читуљама	429
<i>Ласта Џжанович</i> , Представата за смъртта в съвременните поменници	446
<i>Lasta Đapović</i> , The Comprehension of Death in Contemporary Obituaries	447

Корак ближе Европи или корак даље од ње: Србија у потрази за европским идентитетом на почетку 21. века¹

Овај рад се бави дилемом која прати српско друштво у већем делу његове модерне историје. То је дилема да ли Србија може и треба да буде европска земља, у смислу припадања развијеном демократском свету по западном моделу, или не може и не треба? Дилема је оживела са савременом кризом, која је отпочела падом комунизма и распадом претходне државе („друге“ Југославије,) осамдесетих и деведесетих година прошлог века, што је, између осталог, у Србији отворило питања (ре)дефинисања националног идентитета и будућег правца развоја земље. Конкретно, ова дилема данас има облик питања: да ли, како и када Србија треба да постане део Европске Уније? Дилема о европском или неевропском (западњачком или незападњачком) карактеру српског друштва није нова. Зато се у раду најпре говори о томе од када она потиче, а затим о томе какве облике поприма у савременом српском друштву, какви се све одговори на ту дилему данас дају, као и да ли има назнака, и каквих, о њеном разрешењу.

Србија изван *Европе*: предрасуде и реалност

Термин *Европа* је врло стар и потиче из антике, али оно што се хиљадама година називало тим термином није

Кључне речи:

Европа, Европска Унија, Србија, идентитет, модернизација, симболичка географија, јавни дискурси, јавно мњење, друштвене промене

¹ Текст је настао као резултат рада на пројекту *Етницитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори* (бр. 147023), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

увек имало исто значење. Појам Европе се зато мора схватити као развојни појам. Историја географије указује на то да се током времена мењало и његово географско значење.² Географске недоумице до данас су углавном разрешене; међутим, границе Европе у културном смислу још увек су несигурне и подложне редифинисању. Та несигурност постаје јаснија ако приметимо да Европа није само географски, већ је и нормативни појам. Корени тог појма у данашњем смислу припадају просветитељству, када су одређени политички и културни центри, лоцирани у данашњој Западној Европи, дефинисали појам напретка и поистоветили га са *Европом*. Тако је тај појам задобио и своју географску пројекцију, у којој се замишљени парови супротности, попут *напретка* и *заосталости*, *европског* и *неевропског духа*, *европске* и *неевропске традиције*, *културе* и *вредности*, пројектују у спољни свет као супротности које се идентификују са одређеним територијама [Европа : Азија], [Европа : Оријент], [Европа : Америка]...³ У овим случајевима, *другост* се налази изван Европе. Осим спољашње, међутим, нормативни појам Европе успоставља и унутрашњу *другост*, јер културна, социјална или политичка стварност простора који географски припадају европском континенту такође могу да се разликују од нормативног појма *Европе*.

У погледу оспоравања (културне) припадности Европи, кад је реч о територијама које су њен географски део, нарочито је карактеристичан случај Русије (мада она територијално, једним делом, припада и Азији), али и целе Источне Европе и – посебно – Балкана.⁴ Границе *друге Европе* нису биле увек исте,⁵ а за њу су током времена коришћени и различити називи Источна Европа, Европска Турска, Југоисточна Европа, Евроазија, Балкан, Западни Балкан⁶... Током деведесетих година 20. века, као готово искључива *другост* Европе, ревитализује се *Балкан*. Наиме, падом Берлинског зида губи се „хладноратовска“ поларизација *Западна Европа – Источна Европа*, а ратовима на простору некадашње Југославије обнављају се оријентализирајући дискурси о Балкану.⁷ Иако данас можда постоји „мрзовољна

² Волфганг Шмале, *Историја европске идеје*, СЛЮ, Београд 2002, 41-58.

³ Милан Суботић, *Традиција подела: прилози симболичкој географији европског простора*, у: *Интеграција и традиција / Integration and tradition*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд 2003, 79-82.

⁴ В. Шмале, *н. д.*, 92-93. О настанку појма и идентитета Источне Европе, видети нпр. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe*, Stanford University Press, Stanford 1994. Занимљиво је приметити да, мада у сасвим другом контексту својих дуготрајних и укоревених националних традиција и многе западноевропске земље имају проблем са европским идентитетом. Жан Мари Доменак, *Европа: културни изазов*, Библиотека XX век, Београд 1991, 41-58.

⁵ Један пример редифинисања културних граница *прве* и *друге Европе* учача се на примеру појма *Средња Европа*. М. Суботић, *н. д.*

⁶ Примећује се да је Србија обухваћена сваким од ових ентитета.

⁷ Ни сам Балкан у симболичкој географији нема увек стабилне границе. Овде наводим мишљење Марије Тодорове, према којој је Балкан део Европе који се дуго налазио под

сагласност“ да је Балкан на Западу, туђа и симболички нижа природа Балкана огледа се још увек у стереотипима о његовом примитивизму, дивљаштву и сиромаштву.⁸ Последњих година, под утицајем Едварда Сајда,⁹ однос Европе према Балкану тумачи се често у кључу *оријентализма*.¹⁰ *Балканизам* и *оријентализам*, међутим, нису сасвим једнаки. За разлику од Оријента, туђа природа Балкана у односу на Европу не потиче из његове удаљености, него из његове близине. Балкан – георафски, али и културно и историјски – јесте део Европе, мада стигматизиран и симболички загађен својим сиромаштвом, релативном заосталошћу и траговима оријенталног наслеђа. То, према мишљењу неких аутора, представља одступање од оријентализма; осим стварног колонијалистичког односа, који Балкан није искусио на начин на који су га искусили рецимо Египат или Индија, *оријентализам* претпоставља удаљеног другог, различитог, неразумљивог, али на један начин фасцинантног. *Балканизам* карактерише осећање дубоке сличности, док отуђење проистиче из nelaгоде коју та сличност изазива. Док је Орјент, иако фактички подређен, на имагинарном нивоу егзотичан, мистичан, заводљив и богат, Балкан је за Европу нешто попут сиромашног и презреног рођака, кога се она стиди, јер је подсећа на сопствену прошлост и / или сопствену скривену ружну страну. Посебност балканске симболичке географије, дискурса и реторике потиче од његовог *полутанства*, односно *лиминалности*. Он и јесте и није Европа.¹¹

Још од времена просветитељства, Западна Европа је заузела положај моћнијег у односу на остатак ваневропског света, али и у односу на Источну Европу и Балкан. Запад је Истоку поставио оквир у којем га тумачи, али и у

турском влашћу и чија је култура обележена отоманским наслеђем; М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, XX век, Београд 1999, 60-62.

⁸ Кетрин Е. Флеминг, *Оријентализам, Балкан и балканска историографија*, Филозофија и друштво XVIII, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд 2001, 26-27.

⁹ Едвард В. Сајд, *Оријентализам*, XX век, Београд 2000. Поред Сајдовога, и радови Ј. Волфа и М. Тодорове дали су посебан подстицај у овом правцу; у новије време јавља се цео низ радова на ову тему: Весна Голсворти, *Измишљање Руританије: Империјализам маите*, Геопетика, Београд 2005, Milica Bakić-Hajden, *Reprodukcija orijentalizma: primer bivše Jugoslavije*, Filozofija i društvo, XIV, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1998, 101-119; Marko Živković, *Nešto između: simbolička geografija Srbije*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, 73-110; Stef Jensen, *Svakodnevni orijentalizam: doživljaj Balkana / Evrope u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 33-71, итд.

¹⁰ *Оријентализам* је преовлађујући образац културне репрезентације, према којој Европа има привилегован статус да себе одреди као прогресивну, модерну, рационалну, а другог – Орјент – као стагантног, назадног, традиционалистичког, мисичног... Он произилази из некритички претпостављене суштинске дихотомије између Истока и Запада. Оријентализам је дискурс, Исток и Запад су идејни пројекти, границе Оријента мењају се кроз историју, али је појам Оријента као суштинске другости Европе – константан. М. Bakić-Heyden and Robert Heyden, *Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in the Recent Yugoslav Cultural Politics*, *Slavic Review*, Vol. 51, No 1, Spring 1992, 1-2.

¹¹ М. Тодорова, *н. д.*, 15-44.

којем Исток, као подређен, самог себе сагледава. Идеја заостајања *друге Европе* развија се од 18. века. Овом питању, међутим, можемо да приђемо и са супротне, условно речено, објективне стране. Ако прихватимо параметре напретка и заосталости као реалне, онда питање *другости* Источне Европе / Балкана / Србије постаје питање њиховог стварног заостајања, а не само симболичке репрезентације и перцепције.

Србија (Балкан, Источна Европа) заиста није модерна земља по многим параметрима, а њени напори да се модернизује у последњих двеста година доживљавају осујећење, и то не само изван, већ – чак и првенствено – унутар самог тог друштва.¹²

Још од почетка 19. века, ослобођена Србија или бар део њених елита, види себе као део Европе. Велики неспоразум Србије и Европе састоји се у томе што она себе види у Европи, улаже велике напоре да се модернизује, али се ти њени напори показују као крхки и површни, а она сама остаје слаба, релативно заостала и неприхваћена од спољног света; њена, најчешће само привидна модернизацијска достигнућа изложена су сталном унутрашњем и спољном угрожавању.¹³ Србија је земља недовршене/неуспеле модернизације, а основну препреку истинском „модернизацијском прелому“ представља сама структура тог друштва, које се на почетку своје модерне историје састојало од само једног слоја – сељачког. По свом менталитету, разумевању политике, друштва и државе, националном програму, аспирацијама и достигнућима, српско друштво, укључујући и елите, већим делом своје историје остало је заробљеник таквог стања. Основна културна матрица – задругарски егалитаризам сиромашних сељака патријархалне свести – онемогућава суштински искорак у модерност, односно стварање социјално стратификованог друштва, са поделом власти, стабилним институцијама, владавином права... Проблем неуспеле модернизације, пре свега, јесте проблем српских елита. Оне, делом слабе и неукорењене у ширим социјалним слојевима, а још већим делом културно сасвим блиске народу из кога потичу и од кога не успевају да се суштински диференцирају, не успевају да спроведу модернизацијски пројекат. Фрустриране овим неуспехом, оне се располажују на прозападњаке и антизападњаке и међусобно конфронтирају, али ово подвајање нимало не доприноси успеху модернизацијског подухвата.¹⁴

Истраживачи који се баве овим проблемом, сврставају покушаје модернизације Србије у четири таласа, при чему сматрају да је сваки од њих

¹² Латинка Перовић, *Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века*, Жене и деца, Хелсиншке свеске 23, Београд 2006, 7-32.

¹³ Видети и Дејвид Норис, *Балкански мит*, Геопоетика, Београд 2002.

¹⁴ Л. Перовић, *н. д.*

остао непотпун, а неуспех, по њиховом мишљењу, прети и последњем (четвртном) – савременом.¹⁵

У новијој историји Србије, иако привидно изгледа да нема стварне дилеме *Исток* или *Запад*,¹⁶ нема ни стварног, суштинског прелома за Европу, нити има уистину успешног напора да се земља модернизује. Питање европске, модерне Србије остаје стално отворено, проблематично питање, које може да се разложи на неколико суштинских дилема:

- Да ли је једино вестернизација, односно европеизација, модернизација?
- Ако јесте, да ли је српско друштво способно да се развија по западном обрасцу?
- Да ли су српске елите искрено и већински модернизаторске и да ли су оне способне да изведу модернизацију?

У постсоцијализму је питање да ли је Србија (односно да ли треба да буде) модерна европска земља, добило форму конкретне дилеме: Да ли Србија треба и може да се придружи Европској Унији.

Шта је Европска Унија?

Уједињење Европе, које је започето у другој половини 20. века, представља пројекат без историјског преседана. Европска Унија представља наднационалну творевину која данас обједињује двадесет пет земаља, а њене надлежности простиру се на области економије, индустријске производње, спољне политике и неке аспекте унутрашње политике, а пре свега – на социјална питања, грађанска и људска права.

Сматра се да је процес уједињавања отпочео француско-немачким споразумом, односно стварањем Заједнице за угаљ и челик, на основу тзв. *Шумановог плана*, изнесеног 1950. године.¹⁷ Идеја уједињене Европе, међутим, знатно је старија и веома комплексна по својим изворима и могућим

¹⁵ Ти таласи су: 1. период од осамдесетих година 19. века до балканских ратова 2. период између два светска рата, 3. период социјалистичке Југославије и 4. период савремене транзиције; Слободан Антонић, *Нација у струјама прошлости*, Београд 2003, 51-117.

¹⁶ На пример, Љиљана Баћевић, *Срби и Европа*, Јавно-мнењске претпоставке интегрисања Србије у европску заједницу, Центар за антиратну акцију, Београд 2001, 7.

¹⁷ Девог маја 1950. француски министар за спољне послове, Робер Шуман, изнео је план уједињења производње угља и челика Француске и Немачке; 18. априла 1952. шест земаља потписује уговор о Европској заједници за угаљ и челик; 1957. године у Риму се формира Европска економска заједница; она се даље развија у данашњу Европску Унију кроз низ сложених међдржавних споразума, од којих су најважнији потписани у Мастрихту (ступио на снагу 1993) и Шенгену (ступио на снагу 1995); до 2004. године број земаља-чланица Уније порастао је на 15; 1. маја 2004. њима се придружило још десет земаља, махом из Источне Европе. Најважније установе ЕУ су: Савет министара, Савет Европе, Европски парламент, Европска комисија и Суд правде. Паскал Фонтен, *Европска Унија у 10 лекција*, Канцеларија за службене публикације Европске заједнице, Луксембург 2001, 9-14, 57-63.

значањима.¹⁸ Сам процес настајања уније земаља са веома различитим историјским, политичким и културним традицијама одвија се кроз веома сложене, дуготрајне преговоре и кроз низ међународних договора којима се решавају одређена питања, али се такође стално отварају нова – о крајњим циљевима и смислу овог пројекта.

Током дуготрајног, још увек недовршеног и отвореног процеса изградње Европске Уније јављале су се бројне недоумице о томе шта би она заправо требало да буде.¹⁹ О Европи говоре интелектуалци и бирократе, али за обичне људе она представља збркану идеју, којој често недостаје довољно артикулисана симболика. Европска културна баштина није најбољи савезник развоју симболике европског заједништва, јер је она толико богата и разноврсна, па често и контрадикторна, да ауторима европског пројекта не олакшава посао. Осим на симболичком плану, процес изградње Уније наилази на бројне дилеме и проблеме и у сферама економије и политике, које није увек лако разрешити. И сама идеја уједињења није једнодушно прихваћена. Из више разлога, последњих деценија расте евроскептицизам у самој уједињеној Европи, нарочито међу младим људима, али се Унија ипак даље развија.²⁰

За саму Унију, развој који подразумева проширивање такође отвара бројна питања. Интеграција нових држава може се као кључно питање поставити и у смислу квантитета и у смислу квалитета, односно, географских граница и ступња интегрисаности.²¹ Са нестајањем хладноратовске биполарности света и Европе, питање интеграција отвара се и у случају источноевропских земаља, првенствено као питање њихове компатибилности, али – не мање значајно – и као питање цене њиховог прикључења.

И поред извесних дискусија *за* и *против*, Европски савет је 1993. године, на састанку у Копенхагену, донео одлуку да ће се у ЕУ примити све земље Централне и Источне Европе које то желе, ако испуне одређене

¹⁸ О комплексном развоју, изворима и значењима европске идеје и начинима замишљања Европе, видети нпр. Волфганг Шмале, *Историја европске идеје*, СЛЮ, Београд 2003.

¹⁹ Дилеме су бројне: Европа нација или наднационална творевина; заједница која првенствено гарантује мир и стабилност у региону или економска унија богатих и моћних земаља, основана у намери да својим грађанима обезбеди још веће економско благостање (па и на штету европске периферије); бирократска творевина нових политичких елита које пре свега воде рачуна о сопственим интересима; покушај великих европских земаља да искористе своје економске предности и уједињене поново парирају Сједињеним Америчким Државама, које су после Другог светског рата постале једина војна и политичка светска велесиља; филозофска идеја или сет економских прописа које треба прихватити; заједница земаља које оличавају „европске вредности“, и које у суштини имају исти културни код, утемељен на западном хришћанству и западном схватању демократије, или културни мозаик, простор сложене и богате културне разноврсности и комуникације... Видети, нпр. Ж. М. Доменак, *н. д.*; В.Шмале, *н. д.*

²⁰ Ж. М. Доменак, *н. д.*, 19-37.

²¹ Већ дуги низ година, на пример, питање пријема Турске изазива бројне расправе о природи саме Уније.

услове.²² Тако се испоставља да улазак у Европу значи, пре свега, формално поштовање одређеног сета стандарда и правила понашања, а питање *да ли*, претвара се у питање *када*.

Може се констатовати да стварање Европске Уније представља отворен процес; штавише, ЕУ је у исто време и процес и систем. Неки истраживачи придруживање Унији упоређују са ускакањем у воз у покрету, што захтева велику вештину, припремљеност и брзину, која мора бити тиме већа што је веће почетно закашњење кандидата.²³ Србија и Црна Гора формално још увек нису тражиле учлањење у Европску Унију. Ипак се неки кораци, мада са видним закашњењем у односу на друге, већ примљене или потенцијалне кандидате, предузимају у том правцу.

Србија се креће врло споро, неодлучно заостајући и за оним земљама од којих је пре петнаестак година била у много бољој почетној позицији. Конкретни преговори, који једва да су одмакли, сада су (у фебруару 2006) поново у кризи.

Неодлучно приближавање Србије Европи: формални кораци и друштвени контекст

Мада идеолошки и економски није могла да буде члан Европске Уније, „друга Југославија“ се ипак умногоме разликовала од земаља иза „гвоздене завесе“, а њени грађани поносили су се тиме што је њихов животни стил у већој мери западњачки него у било којој другој социјалистичкој земљи. Тадашња Југославија се у извесној мери трудила да успостави партнерски однос са Европском економском заједницом. Трговински споразуми између тадашње ЕЕЗ и СФРЈ потписивани су још од 1970. године.²⁴

Крај комунизма гурнуо је Србију, која је донедавно била део управо те државе која се поносила тиме што је отворенија и напреднија од источноевропских земаља и што, бар споља гледано, није ни на Истоку ни на Западу, већ негде између, у потпуно политичко и социјално расуло, а између осталог и на само зачеље процеса европских интеграција.

Нераскидање са комунизмом, који силази са историјске позорнице и недемократски карактер режима који се устолочио на власти, али без способности решавања било ког суштинског проблема, доводе до тога да се Србија перципира као ауторитарна, аутистична, недемократска земља. Ратови

²² Копенхагенски критеријуми су: стабилност институција које гарантују демократију, владавина права, заштита људских права и поштовање и заштита маргинализованих група, постојање и функционисање тржишне економије, капацитет да се издржи тржишна конкуренција унутар ЕУ и поштовање свих осталих обавеза које намеће политичка, економска и монетарна унија. Марија Лукић, Слађана Јовановић, *Корак ближе или корак даље од Европе*, Глас разлике, Београд 2004, 8.

²³ Др Флоријан Бибер, *Европске интеграције и Србија*, www.digital.nbs.ac.yu/eu/florian%20srpski.pdf.

²⁴ Сајт Владине Канцеларије за придруживање Европској Унији, www.seio.sr.gov.yu.

који су вођени на територији некадашње Југославије додали су јој и тешку стигму агресора и главног кривца за крвави распад земље. Том распаду претходио је један слабашни покушај, начињен 1988. године, да се криза превазиђе отварањем могућности да Југославија уђе у ЕЕЗ, али је тај покушај пропао.²⁵ Од 1991. године Европска заједница почиње да спроводи према нашој земљи (Србији и Црној Гори) рестриктивне мере, а од 1992. уводи и санкције, које постепено почињу да се укидају од 1995. године, када је потписан мир у Дејтону. Сукоб Србије са светом, међутим, и даље траје и кулминира сукобом са НАТО пактом 1999. године, у коме су Србија и Црна Гора три месеца биле бомбардоване и разаране.

Године изолације и ратова оставиле су тешке последице на српско друштво. Време ратова на простору бивше Југославије представљало је за Србију специфичан облик транзиције. Друштво је истовремено, и у суштинској вези са тим процесом ратне транзиције, крајње осиромашено, криминализовано и разорено у многим аспектима.²⁶

Са променама до којих долази крајем 2000. године, ствара се могућност суштинске трансформације земље. Она се, такође, поново отвара према свету. Конкретно, у смислу формалних корака приближавања Србије Европској Унији, то значи отпочињање Процеса стабилизације и придруживања ЕУ, чији први јасан знак представља оснивање Заједничке консултативне радне групе за придруживање Европи, у јулу 2001. године. Од јула 2002. до јула 2003. води се са представницима Европске Уније Унапређени стални дијалог.²⁷ Реформска влада, на челу са Зораном Ђинђићем, која је дошла на власт после избора и промена 2000. године, наследила је огромне проблеме, али је као један од својих приоритета одредила модернизацију земље и пут ка Европској Унији.²⁸ Влада је у том правцу повлачила енергичне кораке, пре свега – у сфери економије.

Убиство реформски оријентисаног премијера, 12. марта 2003. године, представљало је велики шок за све европски оријентисане грађане и друштвене снаге. Србија је, ипак, убрзо потом примљена у Савет Европе; привремено је изгледало да трагични догађај ипак неће представљати прекид

²⁵ Лариса Ранковић, *Анализа: Штампана у Србији о европским интеграцијама током 2005. године*, www.digital.nbs.bg.ac.yu/eu.

²⁶ О деструктивним процесима који су захватили српско друштво деведесетих, и о њиховим различитим аспектима видети: Младен Лазић, *Систем и слом*, Филип Вишњић, Београд 1994; исти (ур.), *Разарање друштва*, Филип Вишњић, Београд 1994; исти (ур.) *Рачи ход: Србија у трансформацијским процесима*, Филип Вишњић, Београд 2000; Слободан Антонић, *Заробљена земља: Србија за владе Слободана Милошевића*, Откровење, Београд 2002; Силвано Болчић, Анђелка Милић (ур.) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Београд 2002, итд.

²⁷ www.seio.sr.gov.yu

²⁸ Прокламовани план ове владе био је да Србија до 2004. испуни услове за кандидатуру, а до 2010. године постане пуноправни члан ЕУ. Видети нпр. Зоран Ђинђић, *Пут Србије у Европу*, прир. Ж. Ивановић, Драслар Партнер, Београд 2005, посебно 52-54.

процеса европеизације. Непосредно после атентата на премијера спроведена је и опсежна акција обрачуна државе са организованим криминалом. До краја године, међутим, реформска влада запала је у проблеме и под притиском опозиције и јавности морала је да сиђе с власти.

Нова влада која је потом формирана, на челу са Војиславом Коштуницом, такође се, мада са извесном опрезношћу, изјаснила као присталица европског пута Србије. Учињени су одређени кораци у том правцу. На пример, 7. фебруара 2004. ступио је на снагу Уговор о европском партнерству са СЦГ.²⁹ Током 2004. године основане су две значајне Владине институције – Комисија за координирање процеса прилагођавања и Савет за европске интеграције Владе Републике Србије, као и Владина канцеларија за придруживање Европи.³⁰ У октобру исте године Народна скупштина Републике Србије усвојила је Резолуцију о придруживању ЕУ, у којој је улазак у ЕУ одређен као највиши и неспорни приоритет државе. У априлу 2005. године СЦГ је добила Студију о изводљивости, у јулу је објављена Владина Национална стратегија Србије за приступање Србије и Црне Горе Европској Унији, а у октобру исте године отпочели су Преговори о стабилизацији и придруживању.³¹ Њима је, међутим, управо ових дана (фебруар 2006) запретила суспензија.³²

И поред неких врло конкретних помака, чини се да пут Србије ка Европи поново, после краткотрајне наде, карактеришу спорост, неодлучност и бројни застоји. Снаге претходног поретка, за које се претпоставља да стоје иза убиства реформског премијера, у позадини су још увек јаке. Посебно, питање одговорности за ратне злочине почињене током ратова у бившој Југославији виси у ваздуху и веома оптерећује јавни простор Србије. Приметно је одсуство суштинске и званичне осуде злочина који су чињени у име нације, као и суштинског раскида са политиком бившег, недемократског режима и на његовим носиоцима.

Изгледа да проевропска оријентација данас добија, пре свега, вербалну подршку политичких елита, а коментаторима ситуације се чини да се европски пут Србије своди на механичко усвајање закона, без правог разумевања њихове суштине. Проевропска Србија, која данас заступа тезу да европске интеграције за Србију немају алтернативу – не као идеално, али као једино могуће решење, оличена је у неколико малих странака, попут Г17+ и СПО-а, и у неким невладиним организацијама, у неколико малих и у суштини

²⁹ Овим уговором регулишу се сви односи СЦГ и ЕУ до потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању. Видети: www.seio.sr.gov.yu.

³⁰ [www.seio.sr.gov.yu]. Због компликованих односа унутар Србије и Црне Горе, који коче процесе заједничке интеграције, за ове две државе установљен је принцип „два колосека“, односно – свака од двеју држава иде ка Унији сопственим ритмом.

³¹ Исто.

³² Разлог због кога је до овога дошло јесте недовољна сарадња Србије са Хашким трибуналом. Осим тога, европски партнери виде корупцију на свим нивоима и неререформисано судство као највеће препреке приближавању Србије Европи.

маргиналних (мада обављају посао од суштинског значаја) Владиних институција и у једном броју интелектуалаца.

Недовољна одлучност елита и неразрешена оптерећења прошлости одражавају се и на јавне дискурсе о Европи.

Србија у Европи? Јавни дискурси

Дубока криза, која је током осамдесетих година прошлог века захватила наше друштво, имала је бројне аспекте, а питање идентитета свакако је једно од њих. Када је постало јасно да претходна, мултинационална држава неће моћи да опстане, у Србији се (као и у осталим државама / друштвима некадашње Југославије) између осталог, наметнуло и питање *ко смо ми*, да би се на тој спознаји сопственог (редефинисаног) идентитета формулисао и нови пројекат за будућност. Режим који је почетком деведесетих година дошао на власт, залагао се, на речима, у извесној мери, за европске интеграције, али је на делима био изразито изолационистички у односу на спољни свет, а поготово у односу на Запад. Једна од битних карактеристика унутрашње политике био је популистички национализам,³³ који је надахнуо бујање идентитетских дискурса у том стилу, посебно у медијима крајем осамдесетих и почетком деведесетих година. О Србима је (поново) почело да се говори као о наследницима византијске духовности, чуварима аутентичних европских вредности (за разлику од Европе – материјалистичке или поустале, која их се одрекла), браниоцима (незахвалне) Европе од ислама, о народу са ратничким и ослободилачким традицијама, поносним, здравим и виталним Балканцима, меким словенским душама, „небеском народу“ који се добровољно жртвује и одриче овог света, опредељујући се за духовне и хришћанске вредности – за царство небеско.

Многе замисли о Србима, које су у том периоду обновили, створили или редефинисали политичари – популисти који су били на власти и интелектуалци који су себи ставили у задатак национално освешћивање народа, биле су у функцији националне мобилизације, за којом су следили распад Југославије и рат.³⁴ Наводни српски национални идентитет, који је тада јавно и званично формулисан, био је по мери тадашњег изолационизма режима: он оштро супротставља *нас* и *друге*, посебно Србе и Запад, инсистира на стереотипу о Србима као сталним жртвама других и свој врхунац

³³ Видети нпр. М. Лазић, *Рачји ход...*; С. Антонић, *Заробљена земља...*

³⁴ Дубока криза у којој се српско друштво налазило деведесетих година, довела је до тога да један број интелектуалаца који се није поистовећивао са званичном политиком нити са званично промовисаним дискурсима о идентитету, почне да критички преиспитује митове о „небеском народу“ - који, у њиховим тумачењима, занемарује вредности овоземаљског живота, па и сам живот као вредност, који је ауторитаран и стално у потрази за вођом, без унутрашње дисциплине, који више воли да ратује него да ради, који мазохистички слави сопствене поразе, који никад није до краја христијанизован и има циклично, а не линеарно осећање времена, опседнут традицијом и прошлошћу, али коју у ствари не познаје и не негује, народ кратког памћења и неразвијене моралности.

доживљава у миту о Србима као најстаријем цивилизованом народу на свету, творцу целокупне цивилизације „старог света“, познатом као „Срби, народ најстарији“.³⁵

После година изолације, сиромаштва и рата, у промењеним политичким условима, земља се отвара, а европске интеграције постају реална, мада дугорочна могућност. Та промењена ситуација поново намеће потребу да се нађе одговор на нека питања: *ко смо ми и какав нам је идентитет потребан за ново време, у ком правцу се крећемо, да ли је модерна, европска Србија наш циљ.*

Политичари на власти постигли су консензус у вези са тим да је улазак у Европу нужан; водеће странке коалиције која је тада дошла на власт³⁶ декларисале су европску Србију као свој циљ. У свом говору на Десетом конгресу Демократске странке, на пример, тадашњи премијер Србије и председник ДС-а, Зоран Ђинђић, рекао је, између осталог:

И ми предлагемо једну националну визију, један колективни задатак – испунити услове да до 2004. године постанемо званично кандидат за Европску заједницу. То можемо, то је тешко, то подразумева велике промене у институцијама, у нашем менталитету, у нашим навикама, у нашем приступу проблемима, али имамо јасан циљ, имамо сан који можемо да сањамо (...). Позивам вас да заједно са нама – демократама, учествујете у остварењу тог сна.³⁷

У том периоду, међутим, не постоји општи политички консензус о „европској Србији“. Чују се различити гласови. Политичари који се декларишу као десничари и конзервативци, поред тога што оптужују странке на власти да распродају земљу и делују под утицајем и за рачун страних, нама непријатељских сила, сматрају да нам прети и опасност од губљења идентитета у европским интеграцијама и указују на то да Европа – наводно – тражи да се „одрекнемо себе“ како бисмо испунили њене услове формалног пријема у ЕУ. *Ми смо већ у Европи*, односно, *ми смо увек били Европа*, само је питање како се она односи према нама и да ли нас уважава као Европљане, такве какви смо. Уместо да призна да смо одувек њен део, Европа нас одбацује због сопствених тренутних (политичких) интереса.³⁸

Одговор на дилему која је у једном тренутку постала актуелна у јавном говору да улазак у Европу значи обезличавање, губљење идентитета, најсажетије је изражен на овај начин:

³⁵ О „идејном систему Срби, народ најстарији“, видети: Ивица Тодоровић, *Митска истина Срба*, Звоник, Београд 2005.

³⁶ Коалиција ДОС, која је преузела власт после коначног пада Милошевићевог режима у децембру 2000, представљала је широку коалицију, сачињену од 18 странака.

³⁷ Десети конгрес ДС-а одржан је 5 и 6. октобра 2001. у Сава центру. З. Ђинђић, *н. д.*, 53.

³⁸ Један од оваквих примера је, рецимо, интервју са академиком Дејаном Медаковићем, у емисији *Европа и Срби*, октобар 2002, РТС 2.

...Један од највећих извора фрустарција код свих балканских народа, а код српског посебно, јесте то што им се намеће погрешна идеја да прихватање либералних, европских и западних начела значи одрицање од свог националног идентитета и свог национализма.³⁹

Постепено, у јавном говору почиње да се формулише идеја да у Европу и можемо да будемо примљени само „као Срби“, са јасно дефинисаним културним и националним идентитетом. Неки политичари то јасно изражавају. На пример, у јулу 2002. године, у време предизборне председничке кампање, Народна демократска странка пласирала је плакат са ликом свог (младог и образованог) председника и паролом „И Србин и Европљанин“. Војислав Коштуница, у то време председник Југославије, објаснио је у једном интервјуу управо на тему односа српског и европског идентитета, да „у Европу можемо само усправљени, као народ са именом и презименом“. Штавише, ми можемо да дамо свој допринос „заједничкој европској кући“ управо тако што се „нећемо одрећи себе и свог идентитета – иначе ћемо постати безлична маса која ће се изгубити међу многим другим народима и културама“.⁴⁰

Током 2003. и 2004. године, чини се као да говор о нашем идентитету уопште, па и о нашем евентуално европском идентитету привремено бива потиснут из јавне сфере. Међутим, управо је то време када се на нивоу читавог друштва постиже консензус (бар на речима) о томе да је европски пут наш једини могући избор.⁴¹ Сви политички актери декларишу се од тада проевропски, док сам разговор о том процесу и његова елаборација као да привремено замиру.

Јавни говор о Србији у Европи поново оживљава током 2005. године, вероватно највише захваљујући одлуци ЕУ да се преговори са Србијом наставе и, по могућству убрзају. Реакције у штампи на добијање Студије о изводљивости, у априлу 2005. године, биле су махом еуфоричне.⁴² Неки коментатори, међутим, примећују данас да се Европа у медијима и јавности често спомиње, али да и даље нема суштинске елаборације токова и процеса интеграције, која би ове процесе појаснила и приближила грађанима.⁴³ Зато

³⁹ Миша Ђурковић, *Национални идентитет и либерална демократија*, предговор у: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, Филип Вишњић, Београд 2002, 15.

⁴⁰ *Црно-бело*, В-92, јули 2002.

⁴¹ Преломни тренутак у овом погледу представља управо трагична смрт премијера Ђинђића, а можда на то највише утиче чињеница да се на његовом испраћају спонтано окупило више стотина хиљада грађана.

⁴² *Европо, стижемо*, Блиц, 11. 10. 2005; *СИГ једном ногом у ЕУ*, Данас, 04. 10. 2005, *Велики дан*, Данас, Викенд издање, 08. 10. 2005, *У Европи смо свој на своје*, Вечерње новости, 11.10. 2005, итд (www.digital.nbs.bg.ac.yu).

⁴³ В. Ђургуз Казимир, *Како видимо Европу*, Европски форум, месечник за европске интеграције, бр 01, јануар 2005 (додатак недељника *Време*, 27. јануар 2005); Љубиша Секулић, *Подришка без садржине*, Хелсиншка повеља, јануар-фебруар 2005, 36-37.

страхови и непријатељство опстају упоредо са еуфоријом и рационалним ставовима. Тако се у нашој јавности може чути, на пример, да Србија не треба да иде у Европу, јер „не треба ићи тамо где те нико не чека и нико не воли...“;⁴⁴ упоредо са тим да је „за Србију и Црну Гору улазак у ЕУ сигурно једина алтернатива“.⁴⁵ Као израз званичног дискурса, може се узети недавна изјава председника владе, дата поводом наставка преговора Србије са ЕУ: „Европа треба Србији, али и Србија треба Европи“.⁴⁶

У типологији дискурса о Србији, Балкану и Европи лако се уочавају основни обрасци *или /или*, односно *и/и*:

1. *Европа нам није потребна* (она нас одбацује, иако ми већ јесмо – и одувек смо били Европа, такви какви смо – различити, али не нижи);
2. *Европа нам је неопходна* (европеизација је једини пут у модерност, или чак: ми не можемо другачије да достигнемо модерност, осим да нам је неко споља наметне кроз одређене услове);
3. *Нама је потребна Европа, али и ми смо њој потребни* (Европа је „Европа нација“, у коју треба да уђемо само „усправљени“, са сопственим, јасно дефинисаним националним идентитетом...).

Поред поларизација за Европу и *против* ње и варијанте *и* Србија *и* Европа, која настоји да их помири, занимљиво је запазити и неке алтернативне дискурсе који превазилазе ову дилему, попут оног да је дилема *Исток – Запад* заправо лажна и да смо ми, оптерећени сопственим проблемима, пропустили да приметимо да свет више није биполаран, те да и сам Исток већ одавно „иде на Запад“, без дилеме.⁴⁷ Занимљиви су и примери који сведоче о разумевању нашег простора као лиминалне зоне, која није Исток или Запад, већ гранична зона, схваћена као простор интензивне комуникације:

Ми смо између. Ми отварамо исток Европи, а њу исток фасцинира. Некад је то био пут свиле, сад је пут нафте, свеједно... Ако се сасвим позападњачимо, постаћемо безлични.⁴⁸

Може се чути и то да је Европа за нас нешто недостижно, да никада нећемо успети да испунимо њене услове, као и да је сама Европа у великим проблемима и да ће се, док ми до ње стигнемо, сама распасти.⁴⁹ Значајно је,

⁴⁴ Књижевник Брана Црнчевић, *Клопка*, БК ТВ, фебруар 2006.

⁴⁵ Љубиша Секулић, *н. д.* 37.

⁴⁶ Изјава је дата 28. фебруара 2006. године (www.seio.sr.gov.yu).

⁴⁷ Један пример за то представља разговор у емисији *Кључ*, посвећен односима Србије и Русије, фебруар 2006, РТС 1.

⁴⁸ Интервју са Милом Алечковић-Николић, клиничким психологом, подпредседником Заједнице Срба Француске, *Лутарњи програм* Студија Б, јануар 2003.

⁴⁹ У време када су Француска и Холандија на референдумима одбиле европски устав, у Београду се причао виц о томе да ће Србију примити у ЕУ када се она буде распала.

такође, да неки јавни интелектуалци наглашавају како се морамо ослободити осећања да нас у Европу неко споља гура или приморава да у њу уђемо пошто-пото: модернизацију друштва морамо схватити као сопствени интерес који треба да изведемо због нас самих.⁵⁰

Осим јавних дискурса, следеће питање, које из другог аспекта осветљава проблем европске Србије, шта о томе мисли већина грађана, односно – шта нам о том проблему говоре испитивања јавног мњења.

Проевропско јавно мњење између жеља и стварности

У целом овом периоду, од почетка 2000. године, али и пре тога, јавно мњење у Србији декларише се изразито проевропски.⁵¹ Упркос свим тегобама кроз које је становништво пролазило и трагедијама које су се дешавале, нарочито током деведесетих година, које су на све начине веома исцрпиле грађане Србије, упркос свим недоумицама у главама људи, јавно мњење се последњих неколико година систематски и стабилно декларише проевропски, у смислу своје жеље да се придружи Европи. Међутим, истраживачи запажају одређени несклад између рационалног и емотивног става грађана: упоредо са рационално мотивисаном жељом да се придруже Европи, испитаници осећају и емотивни отпор према Европи / Западу – непријатељство, неповерење и страх, који се зачео у периоду изолације земље и нарочито био потенциран после бомбардовања од стране НАТО пакта. Током времена (истраживање је објављено 2001. године) истраживачи примећују да се раскорак између емотивног и рационалног не разрешава; грађани су у процепу између осећања неповерења, па и непријатељства и сазнања да своје интересе и циљеве могу најбоље остварити само повезујући се са западним државама, нацијама и организацијама.⁵²

⁵⁰ На пример, проф. Војин Димитријевић, директор Београдског центра за људска права, *Процес ТВ*, Б92, фебруар 2006.

⁵¹ Проевропско одређивање грађана одиграло је одређену улогу и у смени бившег режима. Крајем 1999. и почетком 2000. забележено је да је незадовољство грађана било у великој мери економско, али је велики број грађана био незадовољан и међународним положајем земље. Тако је чак више од 90% грађана сматрало да је реинтеграција Србије у Европу приоритетан циљ, а 99% да је укидање санкција питање опстанка државе и народа.. Претходно, током деведесетих година, ставови становништва описују круг: почетком и крајем деведесетих, 50% становништва сматра да је Европа стратешки интерес Србије, док средину деведесетих карактеришу ситуационо изазвана ксенофобија и етничке мржње. Љ. Баћевић, *н. д.*, 13-19. Треба напоменути, такође, да је јавно мњење „друге Југославије“ карактерисала изразито ниска ксенофобија и изразито мало присуство етничких нетрпељивости. М. Лазих, С. Цвејић, *Промене друштвене структуре у Србији: Случај блокиране пост-социјалистичке трансформације*, у: А. Милић, *прир. Друштвена трансформација и стратегије друштвених група*, Београд 2004, 59-60.

⁵² Истраживачи констатују да притисци споља којима је земља била изложена јесу ефикасни, али и да изазивају противречан, односно негативан дугорочан ефекат; Љ. Баћевић, *н. д.*, 8-9.

Од јуна 2002. године у Србији се квартално проверава (про)европско расположење јавног мњења помоћу прилагођеног упитника који се примењује и у земљама Европске Уније.⁵³ И та истраживања потврђују да већ неколико година број грађана Србије који би у том тренутку гласали на референдуму за улазак у ЕУ износи стабилних 70%, уз 10-15% против и 10-15% неодлучних. Подршка европским интеграцијама врло је широка и углавном је равномерно распоређена, с обзиром на параметре као што су године, образовање, пол и место живљења. Дакле, прикључивање ЕУ за већину грађана нема алтернативу. Разлика се, међутим, уочава између жеља и стварности, односно – перципиране и прижељкиване брзине (сви прижељкују брже интеграције). Осим тога, у складу са напред реченим расцепом између емотивног и рационалног у свести грађана, неповерење у европске институције, у односу на друге земље региона, највеће је у Србији (веће је једино у Пољској).⁵⁴

И поред тог неповерења, европска идеја игра веома позитивну улогу у систему веровања грађана Србије. Прве асоцијације грађана на ЕУ у великој су мери позитивне – квалитетнији живот, бољи стандард, могућност путовања... Негативне асоцијације има мање од 5% испитаника. Оне су недоминантне, али постојане – неповерење, ултиматуми Европе, неправедна политика и превисоки захтеви.⁵⁵

Два питања добро илуструју тренд позитивног доживљавања Европе: процена опште користи и процена личне користи од приступања ЕУ. Ове две процене су у очекивано тесној вези – они који очекују личну корист, очекују и корист на општем плану. Старији и мање образовани бивају песимистичнији у односу на оба питања. Такође, карактеристично је да се корист за државу (општи план) увек чини већом него корист на личном плану: изванредан број становника Србије свестан је да неће бити добитник, али се нада општем побољшању у друштву. У вези са овим је и асоцијативна повезаност европских интеграција и добити за младе генерације – 60% испитаника, на питање *шта за вас лично значи Европа*, одговара: *перспектива младим људима*. На личном плану, ту су, мада знатно мање, и могућност путовања и запошљавања. За 3% испитаника Европа представља претњу, нарочито у вези са губљењем националног идентитета.⁵⁶

Проширење ЕУ доживљава се као искључиво позитивно (раст утицаја Европе у свету, мир и стабилност у Европи); две трећине грађана сматра да је природно да наша земља буде чланица и да имамо много тога да понудимо ЕУ. С друге стране, варира процена доприноса политичког руководства прикључењу (између 35 и 60%). Очекивања грађана од учлањења конкретна

⁵³ Истраживања на основу прилагођеног упитника *Евробарометар* спроводи Strategic Marketing.

⁵⁴ Ирис Жежељ, *За безболну интеграцију*, Европски форум, 01. јануар 2005. (www.becel.org/EF0105/Iris_istranzivanje.htm)

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

су и једносмерна: олакшавање свакодневног живота, решавање проблема незапослености, пораст стандарда. С друге стране, нема великог интереса за активно учешће у политичком животу Уније. Најмлађи део популације (од 15 до 29 година) нада се највећој користи за себе и има најмање страхова, нарочито у погледу губљења идентитета.⁵⁷

И поред снажне подршке, присутни су и страхови. На општем плану највише се страхује од цене уласка и од губитка националног идентитета, односно језика. То је карактеристично за мале земље и мале језике.⁵⁸ За грађане Србије карактеристична су два извора страхова: губљење личне перспективе (пад стандарда, сиромашење државе, губитак посла), а на општем плану – страх од губљења културног идентитета (језик, национална култура). Ако се, међутим, културна интеграција посматра као двосмерна, онда се укључивање мале словенске културе у европску баштину доживљава као нешто позитивно.⁵⁹

Испитаници виде власнике капитала /директоре приватних фирми, крупне бизнисмене, затим стручњаке, оне који говоре стране језике, младе људе и политичку елиту као потенцијалне добитнике. Пензионери се систематски опажају као губитници. Млађи, образованији, урбани испитаници опажају сами себе као добитнике. Сами себе на дно стављају пензионери и домаћице, односно, стари људи и нискообразовани. Оптимисти су најбројнији у Београду, затим у Војводини, па у централној Србији. Разлике су израженије на нивоу опажања личне користи, а на нивоу опште користи оне се нивелишу.⁶⁰

Оправдано је, међутим, поставити питање о томе на основу којих информација релативно необавештени испитаник одлучује о свом избору, с обзиром на то да већина испитаника себе карактерише као изразито лоше информисане, а имајући у виду и то да европске теме остају у нашој јавности, посебно медијима, углавном на нивоу апстрактних позива на уједињење, бољи стандард и укидање виза, док се у исто време занемарују дубље анализе европске ситуације и озбиљни планови о прикључењу.⁶¹

Истраживачи, осим тога, примећују да се подршка прикључењу у великој мери поклапа са реформском оријентацијом грађана. Ипак, постоји чак 20-25% оних који сматрају да реформе нису нужан први корак на путу ка ЕУ; они подржавају прикључење само декларативно. То је подршка безболном прикључивању, заснована на нереалним очекивањима или на недостатку информација. Ставове једног броја грађана карактеришу нереални

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Велике земље страхују од премештања посла у „јефтиније“ земље и од превеликих улагања у нове чланице (цена интеграције нових и сиромашнијих).

⁵⁹ И. Жежељ, *н. д.*

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

циљеви и недовољно разумевање суштине прикључења. Грађани рационално разумеју да пут до Европе мора бити дуг, али нису потпуно свесни опсежности реформи које томе претходе и прижељкују да то буде сутра, при чему се такође показују неспремни да плате цену транзиције.⁶² У исто време, грађани имају противречна осећања према Западу и не верују ни у његове добре намере нити у његове институције.⁶³

Иако на први поглед здушно подржава европеизацију, може се рећи и то да је јавност збуњена, да је транзиционо стрпљење потрошено, а очекивања грађана велика и, вероватно, нереална. „Најмање је популарно тражити од њих да се одричу и уздржавају ради боље будућности – ипак ниједна идеја није тако широко подржана и неоспоравана у јавности као прикључење Европској Унији“.⁶⁴

Аналитичари закључују да идеја Европске Уније у систему веровања грађана Србије има значајну позитивну улогу – из мерења у мерење, она је једини значајан генератор оптимизма. Оптимизам је можда претеран: 40% испитаника сматра да ћемо постати чланица Европске Уније до 2010, а 39% би желело да то постанемо одмах. Чини се да ова нереална жеља за Европом *сада и овде*, која би наводно решила све наше проблеме, представља компензацију за једну тегобну свакодневицу, која за већину представља сиромаштво, неизвесност, стресове и страхове који трају већ сувише дуго, као и погрешну перцепцију да је могуће поново живети онако безбрижно и заштићено као што се живело седамдесетих година у другој Југославији, и да живот у Европи значи управо то.⁶⁵ С једне стране, ово отвара пут одређеној демагогији: „Политичка пракса последњих година, од времена ’демократске револуције’ 2000. године, појмом Европска Унија почиње да се користи са сличним намерама као што се користила другим митологемама XX века (мит о братству и јединству, мит о Великој Србији или светској завери против Срба)“.⁶⁶ С друге стране, међутим, улазак у Европу јесте једини артикулисани циљ државе у будућности. У тегобној свакодневици и исцрпљујућој транзицији, прикључење Европи представља реалан, дефинисан циљ, који даје конкретну, чврсту упоришну тачку у времену које долази и неку оријентацију, мада далеку: конкретан циљ, конкретан временски тренутак и чин пријема који значи испуњење тог циља.

⁶² Љ. Баћевић, *н. д.*

⁶³ И. Жежељ, *н. д.*

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Иако се оградајује од оваквог закључка, још једно истраживање такође указује на то да друга Југославија из седамдесетих година прошлог века представља референтан оквир у размишљању грађана о добром, квалитетном животу. З. Голубовић, И. Спасић, Ђ. Павићевић, *Политика и свакодневни живот, Србија 1999-2002*, Београд 2003, 99-101.

⁶⁶ Марија Лукић, С. Јовановић, *н. д.*, 5.

Међутим, стварност данашњег друштва у Србији – стварност једног *разореног друштва*,⁶⁷ масовно осиромашеног и дезоријентисаног, отвара питање о томе колико је европски пројекат за Србију реално достижан, независно од питања да ли га грађани прижељкују, а елите манипулишу њиме.

Под темељним разарањем друштва, до којег долази у Србији током деведесетих, подразумева се темељна разореност његових институција – државних, привредних, културних – па тиме и друштва самог. То значи да су људи у Србији масовно живели свој свакодневни живот мимо правила и норми званичног, институционалног друштва и насупротив њима. Тај живот је био, заправо, стратегија преживљавања у тегобној свакодневици коју је производила власт, која је – међутим – и сама доприносила даљем разарању друштва. У реалности су настајале „параинституције“ у којима се концентрисала значајна друштвена моћ, али без легитимности и без контроле. Преживљавање је исцрпљивало грађане у сваком погледу, а прошлост је изгледала много боља и од садашњости и од будућности. Резултат су били масовна апатија и „слабо друштво“. Стога се друштвена нормалност у Србији тешко и споро успоставља, и поред промена на врху власти, а унутрашњи замајак друштвене обнове тешко се проналази.⁶⁸

Корак ближе Европи или корак даље од ње?

На основу свега што је до сада речено, примећује се да пут Србије ка Европи карактеришу противречности на многим нивоима – од имагинарног до реалног.

Вероватно је због тог несклада жеља и стварности, онога што се говори и онога што се чини, однос Србије и Европе у јавним дискурсима и јавном мњењу комплексан и у великој мери амбивалентан: од тога да смо ми већ у Европи, такви какви смо, и да представљамо саму суштину европејства, или да већ сутра треба у њу да будемо примљени, чиме бисмо одмах решили све проблеме, преко великих сумњи у вези са тим да ли су нама европски стандарди уопште достижни, до одбацивања Запада и Европе као нечега што нам је суштински страно и непријатељско. Јавно мњење изражава здушну подршку европској Србији, али у исто време манифестује расцепљеност емотивног и рационалног доживљаја Европе, збуњеност и необавештеност у погледу тога шта европске интеграције стварно значе, па и једну површну жељу за Европом *што пре*, али без стварне воље да се плати цена тог подухвата.

⁶⁷ Социолози који се баве српским друштвом од деведесетих година прошлог века, између осталог, карактеришу га као *разорено*. Видети нпр. Силвано Болчић, *Социологија и југословенска свакодневица почетком деведесетих*, Социолошки преглед, бр. 1-4, Београд год?, 27-37; Младен Лазић (прир.), *Разарање друштва*, Филип Вишњић, Београд 1994; С. Болчић, А. Милић, *Србија крајем миленијума...* Београд 2002.

⁶⁸ С. Болчић, А. Милић, *Србија на крају миленијума: какво је то друштво*, у: С. Болчић, А. Милић (прир.) *Србија крајем миленијума...*, 10-11.

Друштво и друштвене елите деле се вештачки на еврофиле и еврофобе, при чему се може претпоставити да и једни и други Европу недовољно познају. За то време остају отворена озбиљна питања, попут оног, рецимо, да је српско друштво не само осиромашено и дезоријентисано, већ да је то друштво без јасних правила игре, без појма о јавном добру, без довољно транспарентности, корумпирано и непотистичко, у којем мале, међусобно повезане групе бескрајно црпу ресурсе земље, без икакве одговорности према грађанима. Због тога су токови транзиције успорени и кривудасти, а проевропски пут се нити здушно спроводи нити му се ствара озбиљна алтернатива, о европеизацији се веома ретко говори као о искорачку у модерност који је битан због нас самих, не ради се ни на каквој озбиљној интериоризацији европских вредности и стандарда због самог нашег друштва, већ се Европа употребљава на једном површном, популистичком нивоу – било *за*, било *против*. Стрпљење грађана се црпе, ресурси друштва се црпу и опасност од још једног слома модернизацијских напора у српској историји виси у ваздуху.

С друге стране, истрошеност старих образаца, укључујући и антиевропске и националистичке дискурсе, отрежњење грађана и њихова жеља за нормалним животом, успостављањем елементарног реда и стварањем перспективе за себе и своју децу, уз реално присуство европске стране у нашем политичком и свакодневном животу у мери много већој него икад раније, као и чињеница да преговори са ЕУ, за сада, некако, ипак теку, оставља извесну могућност да се модернизацијски прелом у српском друштву овога пута можда ипак оствари.

Младена Прелич

Стъпка на приближаване към Европа или стъпка на отдалечаване от нея: Сърбия в търсене на европейска идентичност в началото на XXI век

След най-дълбоката криза в своята история, през която Сърбия премина през последното десетилетие на XX век, днес пред нея се открива реалната перспектива за европейска интеграция. Всички официални инстанции и актьори на политическата сцена открито декларират себе си като привърженици на европеизацията на Сърбия, а вече се правят и първите конкретни стъпки в тази посока.

Ключови думи:

обществени промени,
европейска интеграция,
представи за себе си и
другите, Сърбия,
Европа

На друго равнище, обаче, обществената действителност в днешна Сърбия – реалностите на едно масово обедняло, *разорено общество*, в което липсват ясни правила на обществената игра, поставят въпроса доколко европейският проект за Сърбия е реално достижим. Вероятно от това несъответствие между желаното и действителността, отношенията между Сърбия и Европа в публичния дискурс изглеждат комплексни и в значителна степен амбивалентни: от това, че ние сме вече в Европа такива каквито сме и представляваме самата същност на европейското, покрай големите съмнения дали европейските стандарти са въобще достижими за нас, та чак до отхвърлянето на Запада и Европа като нещо чуждо и враждебно за нас. В своя доклад ще се опитам да сумирам представите за Сърбия като част от Европа, успоредно с реалния обществен контекст, в който те се създават или оживяват – ежедневието на едно общество, което учените днес характеризират като *разорено, аномично и посттравматично*.

Mladena Prelić

A Step Forward or a Step Backward En Route for Europe: Serbia in Searching for the European Identity in the Beginning of 21st Century

A dilemma: can Serbia become or should it become one of the European states (developed democratic state based on Western model) has revived with the contemporary crisis, brought by the end of communism and the disintegration of the former Yugoslavia in the 1980's and 1990's. In Serbia, the crisis has opened up several issues, one of which is the question of re-definition of a national identity and future direction of the state development. The dilemma is not new. Therefore, this paper firstly discusses the dilemma's foundations, and then its forms in the contemporary Serbian society. More precisely, the dilemma is: should Serbia become a part of the European union, and if so, how and when? The paper summarizes the various images on the state of Serbia appearing in European public discourses and public in general, comparing them with the actual society's context, which have made or revived the images – i.e. the everyday life of the society characterized by sociologists as destroyed, anemic and post-traumatic.

Key words:

Europe, European Union, Serbia, identity, modernization, symbolic geography, social changes

After the harshest crisis in its history, in the last decade of the 20th century, Serbia is facing today a real perspective of European integrations. All officials and politicians declare publicly their objectives to transform Serbia into a more European state, and some steps are taken toward that end. The actual integration however, is saturated with confusion: the politicians as well as the majority of the population declare strong inclination toward European directions, and on the other hand, there is a strong presence of anti-European discourses, indecisiveness of the political elite, and slow pace of the process itself and the accompanying fear of the unknown consequences of the same.

The reality of the contemporary Serbian society – the reality of one destroyed, impoverished society (the society whose institutions are destroyed), that has no clear rules of social game, poses the question: is the European project really attainable by Serbia? Wasted, impoverished state, destroyed institutions, tired and stressed populations – indicate the opposite. Nonetheless, the fact that all models from the former regime are long exhausted (including nationalism and anti-Western

attitudes), and that the population appears awakened, wishing for a normal life for themselves and their children, in a situation where Europe appears to function as the only generator of optimism and as a final aim, the possibility remains open.

It is probably because of this disharmony of reality and yearning that the relationship between Serbia and Europe remains largely contradictory. This is especially evident in public discourses: from the attitude that we are already in Europe, the way we are, representing the essence of being European, or the attitude that we should be integrated tomorrow, which would in turn solve all our problems and doubts about attainable European standards, to the attitude of hostility toward the West and Europe.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(4-664)(082)

39(4-664)(082)

316.4(4-664)(082)

316.7(497.11)"198/200"(082)

Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду / главни и одговорни уредник Драгана Радојичић ; уредник Зорица Дивац. - Београд : Етнографски институт САНУ, 2006 (Београд : Академска издања). - 447 стр. : илустр. ; 24 см. - (Зборник / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, ISSN 0351-1499 ; 22)

На спор. насл. стр.: Everyday Culture in Post-Socialist Period. - Радови на више језика. - Тираж 500. - Библиографија уз већину радова. - Резимеи на буг. и енгл. језику или срп. и енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 86-7587-036-1

1. Радојичић Драгана

а) Културни идентитет - Постсоцијалистичке државе - Зборници б) Свакодневни живот - Етнографска истраживања - Постсоцијалистичке државе - Зборници ц) Друштвене промене - Културни аспект - Постсоцијалистичке државе - Зборници д) Култура – Транзиција - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 135274764